

Формування „середнього класу“ в умовах сучасного суспільного розвитку

Володимир Рябіка,

кандидат політичних наук,
народний депутат України

Термін „середній клас“ використовується досить широко, хоча точного його визначення та належного теоретичного обґрунтування й досі не існує.

Словосполучення „середній клас“ чи не вперше було зафіксовано 1766 року в „Оксфордському словнику англійської мови“. У сучасному розумінні цей термін утвердився в Англії десь в середині XIX століття [1, с. 600]. Уже тоді до „середнього класу“, на відміну від робітничого, зараховували крамарів, ремісників, різний „майстровий“ люд.

У новітні часи за допомогою поняття „середній клас“ визначають (переважно) статус громадянина в суспільстві, а не чітко сформовану соціальну групу і, тим більше, не клас. Існують певні параметри цього статусу. При цьому враховуються рівень освіти, умови праці, професія, споживчі звички громадянина тощо. Так, А. Шанкін ознаками „середнього класу“ називає економічну (матеріальну, фінансову) незалежність, професіоналізм та високу самооцінку громадянина, яка ґрунтується на його усвідомленні своєї значимості в громадському житті [1а, с. 104]. Західний представник цього „класу“ вирізняється не тільки (і не стільки) певним рівнем доходів, скільки особливим менталітетом.

„Середній клас“ формується нині в країнах Європи, Північної Америки та Південно-Східної Азії у рамках соціальної стратифікації, обумовленої соціальною нерівністю, розшаруванням суспільства. Критерієм стратифікації виступають інституційність політики, а також рівень і можливості виокремлення певних політичних страт, кожна з яких посідає своє місце в системі політичних відносин держави і суспільства. Крім того, поняття „політична стратифікація“ фіксує певний обсяг влади, яким володіють конкретні політичні суб'єкти, у тому числі й „середній клас“ [2, с. 492]. Слід мати на увазі, що в розвинених країнах саме „середній клас“ у процесі виборів визначає, а точніше призначає (можна і так сказати)

**Формування "середнього класу"
в умовах сучасного суспільного розвитку**

Володимир Рябіка

владу, оскільки саме він – найчисельніша і політично найактивніша соціальна група. Адже нині до „середнього класу” належать насамперед люди, які вчать, лікують, управляють процесами виробництва, програмують, виконують інші складні види робіт. Звідси – їхня висока активність, політична культура, небайдужість до громадського життя.

Однак є важлива обставина, з якою необхідно рахуватися, оцінюючи можливості „середнього класу”. Він дуже неоднорідний за складом, і це обумовлює значне розходження інтересів та політичних уподобань його представників. Тому під час виборчих кампаній точиться шалена боротьба за голоси саме представників цього „класу”.

Соціальний прошарок, який, у певному розумінні, можна було б зарахувати до „середнього класу”, існував здавна. Такі люди, на думку, наприклад, Плутарха, є опорою нації і держави. Він писав: „Хто по зрілому розмислу взяв на себе турботу про загальне благо як шляхетну справу, яка йому найбільше личить, той нікому не дозволить відвернути себе від цієї справи і похитнути у своєму рішенні” [3, с. 562]. Підкреслимо: „Взяв на себе турботу про загальне благо”. Це означає, що саме „середній клас” і сьогодні працює, творячи і зміцнюючи суспільство, опікуючись тим, від чого залежить суспільний розвиток.

У радянських словниках і довідниках важко було зустріти пояснення поняття „середній клас”. Замість цього вживався і трактувався термін „середній прошарок” [4а, 4б, 4в], який визначався як „класи і соціальні групи, що посідають проміжне становище між двома основними класами”. Або: „В сучасному капіталістичному суспільстві до середніх прошарків належить частина селян, ремісники, кустарі, дрібні промисловці і торговці, частина службовців та інтелігенції, що працює за наймом”.

Тим часом у західній філософській і політологічній літературі ідея „середнього класу” не тільки закріпилася, але й розвивалася. З’явилося навіть таке поняття як „новий середній клас”, де взагалі ігнорувалася головна різниця в класових (за К. Марксом) ознаках – склад його визначався, насамперед, рівнем доходів, способом життя, суспільним престижем, зовнішньою оцінкою своєї класової приналежності (хоча оцінні фактори тут носять переважно суб’єктивний характер).

Розвиток ідеї про „новий середній клас” мав особливе політичне підґрунтя – формувалася певна теорія „революції середнього класу”: цей клас нібито поглинає більшу частину як пролетаріату, так і буржуазії. Відтак, на думку авторів цієї теорії, створюється безкласове суспільство, тобто ліквідується суспільство капіталістичне [4в, с. 624].

Серед тих, хто розробляв теорію „нового середнього класу”, був німецький соціал-демократ Е. Бернштейн (1850 – 1932 роки). У книзі „Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії” (1899 р.) він твердив, що соціалізм уже стає реальністю, а тому немає жодної необхідності в революції. Оцінюючи робітничий клас (а це 90-і роки XIX століття), Е.

Бернштейн писав: „Ми повинні брати робітників такими, якими вони є. Вони ж, по-перше, уже зовсім не настільки всі зубожілі, як це можна було б уявити з „Комуністичного маніфесту”, а, по-друге, далеко ще не позбулися забобонів і вад, як бажають нас у тім запевнити їхні апологети” [5, с. 96 – 97]. Така концепція суперечила розумінню ролі пролетаріату, вироблену К. Марксом і розвинену В. Леніном у його теорії про диктатуру пролетаріату як форму влади робітничого класу. Теорія „середнього” і „нового середнього класу” не просто суперечить марксистсько-ленінському вченню про класи – вона прямо її відкидає. Про це пишеться, зокрема, у „Філософському енциклопедичному словнику” 1989 року видання [4в, с. 624].

Водночас підкреслимо, що в концепціях, запропонованих Е. Бернштейном, відомих в політології під назвою бернштейніанство, є чимало помилкових, з сучасних позицій, суджень і висновків. Так, за Е. Бернштейном, прихід робітничого класу до влади в результаті класової боротьби передбачався в міру наростання його чисельності в капіталістичному світі при активній політичній діяльності політичних партій, профспілок, кооперацій та інших громадських організацій робітників. На практиці цього не сталося. По-перше, тому що робітничий клас у класичному розумінні (пролетаріат) не став не тільки наймасовішим класом, але й розширювався через появу різних форм трудової діяльності, викликаной науково-технічним прогресом і навальним рухом суспільства від „індустріального” до „постіндустріального” стану. По-друге, зникає саме поняття „пролетаріату” як класу, джерелом засобів існування якого є тільки заробітна платня, а єдиним надбанням, що має матеріальну цінність, – його робоча сила [1, с. 507].

Згідно з марксистською теорією, пролетаріат живе винятково за рахунок своєї праці, не одержуючи прибутку. Тому йдеться не стільки про самі терміни („робітничий клас”, „пролетаріат”), скільки про рівень їх якісного наповнення і сприйняття у певні періоди. Відомо, що на європейському континенті поява робітничого класу датується XVI століттям. Паралельний розвиток його та буржуазії періодично виливався в масштабні конфлікти – революції. Перетворення робітничого класу на пролетаріат (пролетаріат – від лат. *proletarius*, тобто приналежний до незаможного класу в Стародавньому Римі [6, с. 403]) відноситься до другої половини XVIII століття (наприклад, в Англії). І це стало, як відзначив Ф. Енгельс, „найважливішим дітищем цього промислового перевороту” [7, т. 2, с. 256].

Зміна класової структури в розвинених країнах відбулася за набагато коротший час, ніж перетворення робітничого класу на пролетаріат. Французький соціолог П. Бурдьє увів таке поняття як „соціальний простір”, що, на його думку, „припускає серію розривів з марксистською теорією”. Він підкреслював, що помилково „акцентувати субстанцію”,

**Формування "середнього класу"
в умовах сучасного суспільного розвитку**

Володимир Рябіка

тобто реальні групи, у тому числі й робітничий клас, наприклад, на шкоду відносинам. Як вважає П. Бурдье, не можна все зводити „до редукції соціального поля, як багатомірного простору, до одного лише економічного поля, до економічних відносин виробництва, тим самим встановлюючи координати соціальної позиції” [8, с. 55].

Книга П. Бурдье цікава, зокрема, тим, що він описав сенс і зміст „соціального простору” і вибудував генезис „класів”. Він писав: „На базі знання простору позицій можна виокремити класи в логічному розумінні цього слова... Цей клас на папері теоретично існує... Однак реально це не клас, це не справжній клас у розумінні групи, причому групи „мобілізованої”, готової до боротьби; із усією строгістю можна сказати, що це лише можливий клас” [8, с. 59]. Так само можна говорити й про сучасний робітничий клас у розвинених країнах: безумовно, діяльна, значна соціальна група може ним себе іменувати, але скоріш за традицією, за окремими ознаками, що відрізняють одного найманого працівника від іншого.

П. Бурдье звертає увагу на критику Г. Гегеля К. Марксом стосовно таких понять, як „клас сконструйований і клас реальний, тобто річ у логіці і логіку речей” [8, с. 62]. Об’єктивне і суб’єктивне уявлення про клас як „клас-у-собі” пояснюється тим, що клас ще не усвідомив своїх особливих, корінних інтересів і співвідношення їх з інтересами інших класів та соціальних груп. „Клас-для-себе” – це наслідок боротьби робітничого класу за свої права, у процесі чого звичайна маса, за словами К. Маркса, „конститується як клас для себе” [7, т. 4, с. 183].

Ідеї про класи, висунуті П. Бурдье, доповнюються і розвиваються у працях інших мислителів другої половини ХХ століття. Наприклад, німецький політолог, соціальний філософ та соціолог Р. Дарендорф висунув ідею розгляду суспільства не як статичної і стабільної системи, що перебуває в рівновазі, а як системи, що зазнає змін, особливо в процесі постійних великих і малих конфліктів політичного, соціального, національно-расового та іншого характеру. На його думку, саме такі конфлікти й визначають форми і характер усіх соціальних перемін у суспільстві. Тому, вважає вчений, потрібно вивчати закономірності подібних соціальних змін стосовно конкретних часових, національних, територіальних та інших обставин. Класова боротьба у Р. Дарендорфа асоціюється з різновидом конфлікту, і ми з цим можемо погодитися.

Філософ і політолог Н. Пуланзас 1968 року опублікував книгу „Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави”, у якій піддав критиці як тоталітарні держави Сходу, так і „авторитарний етатизм” західних країн. У цій праці особливо підкреслюється теза, що політична практика не повинна зводитися до чистого економізму (вирішення питання про власність) і боротьби за владу революційним шляхом. „Політична практика – пише Н. Пуланзас, – є „рушійною силою історії” у тій мірі, в

якій кінцевим її продуктом є перетворення цілісності суспільної формації на різних стадіях і фазах її існування” [9, с. 813].

Розмисли про робітничий клас безпосередньо стосуються проблеми формування „середнього класу”, куди „перетікають” представники робітництва. Змінився рівень його освіти, з’явилися нові професії, зросла інтенсивність праці, впроваджуються складні технологічні процеси. В суспільстві змінилися цінності, а отже змінюється й соціальна база (за М. Вебером). Кількість високоосвічених, кваліфікованих працівників, їхні доходи, матеріальні можливості, природно, збільшилися. Змінилися стандарти життя, в робітничому середовищі став діяти „ринковий менталітет”. Звідси – стирання границь між традиційними класами і поява нового, „середнього класу”.

Отже, концепції „середнього” і „нового середнього класу”, висунуті вченими новітніх часів (друга половина ХХ століття), стають провідними. Вони зводяться до того, що в „постіндустріальному” суспільстві, яке поповнюється все більшою кількістю країн, причому не тільки європейських, „середній клас” виходить на перше місце в суспільному житті. Одночасно він структурується, набуває чіткої форми, виробляє свої правила і методи боротьби, причому може застосовувати й ті, котрі за традицією вважаються „класовими”. Це по-перше.

По-друге, „середній клас” є соціальною підвалиною держави, запорукою її динамічного розвитку. Активна участь „середнього класу” в державному будівництві обумовлює успіх демократичних перетворень в суспільстві. Якщо держава виконує роль „фактора згуртування суспільної формації” [9, с. 823], то взаємозв’язок „середнього класу” і держави не тільки очевидний, але й абсолютно необхідний. Відомо, що держава формується і створює свої структури під все потужнішим впливом (через виборні органи) „середнього класу”, якщо він становить переважну частину найактивнішого населення країни.

„Середній клас, – писала газета „Влада і політика” (до речі, не вживаючи це поняття в лапках), – відіграє важливу роль в економічному та громадському житті будь-якої країни. Наявність досить великого (за деякими оцінками – понад 30 відсотків) прошарку середнього класу є основою соціальної стабільності та економічного розвитку” [10]. Такий висновок робить автор публікації, водночас констатуючи, що „досить чітко ідентифікувати цей клас в Україні поки що не може ніхто”. І з цим не можна не погодитися.

І все ж, за деякими оцінками, в Україні 5 – 7 відсотків населення може вважатися представниками „середнього класу” європейського стандарту. Це означає, що ці люди від проблем виживання перейшли до проблем нагромадження. І головне: визначаючи український „середній клас”, запропонуємо основний, на наш погляд, критерій, що характеризує його. Цим людям вже є що втрачати, а отже є що і захищати. Вони не зацікавлені

**Формування "середнього класу"
в умовах сучасного суспільного розвитку**

Володимир Рябіка

в потрясіннях – революціях, переприватизації, націоналізації тощо. Такі люди мають бути творцями, патріотами, що зміцнюють і суспільство, і державу.

Але Україні, на жаль, поки що не „загрожує” суцільна „средньокласизація”. Злидні у нас – незаперечний факт. Зрозуміло, бідні люди є скрізь, навіть у найблагополучніших країнах. Різниця тільки в кількості населення, що животіє за межею бідності, в тому, яким є рівень бідності (все пізнається у порівнянні), і чи прагне держава створювати умови для виходу з такого стану для конкретної людини. Якщо за основу розуміння масштабів бідності брати реальну зарплатню (скільки на неї можна одержати послуг і придбати товарів), то Україна не входить навіть до першої сотні країн, де заробіток забезпечує фізіологічний прожитковий мінімум. Сюди ж можна віднести й такий критерій, як стандарти життя. Якщо в країнах Європейського Союзу відношення прибутку 10 відсотків найбагатших людей до прибутку такої ж кількості найбідніших складає 5:1 – 7:1 (у різних країнах), то в Україні – 40:1.

Якщо говорити про структуру українського „середнього класу”, то слід мати на увазі: найменшу його частину складають особи, що володіють хоч якоюсь власністю – орендарі, фермери, підприємці, власники дрібних виробництв і торговельних точок. Переважна більшість – це особи найманої праці. До їх числа входять люди, що мають прибуток у 1500 гривень і більше. Можна, звичайно, скористатися й іншим критерієм: вважати представниками „середнього класу” людей, що мають, скажімо, телевізор, холодильник, пральну машину тощо. Таких громадян у нас чимало, але більшість з них придбала ці товари ще в радянські часи, а не за рахунок нинішніх доходів. Теперішня структура витрат у кожній українській родині „свідчить про брак у представників середнього класу реальної можливості робити заощадження і тим самим забезпечувати стабільність власного матеріального становища” [10].

Висновок можна зробити такий. Те, що існування „середнього класу” необхідне для функціонування стабільного суспільства, а, отже, й сильної держави, – аксіома. Тому завдання для України полягає в тому, щоб „середній клас” в країні не тільки зростав кількісно і змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а відтак став локомотивом економічного, соціального і духовного прогресу.

Література:

1а. Шанкин А. Ю. Средний класс в России: охота на Несси // ПОЛИС.- №1, - 2003, - С. 103 – 111.

1. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: „ИНФРА – М”, Издательство „Весь Мир”, 2001. – 768 с.

2. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) / Отв. ред. Борцов Ю. С., науч. ред. Коротец И. Д. – Ростов-на Дону: издательство „Феникс”, 1997 – 608 с.

3. **Плутарх.** Сравнительные жизнеописания. Трактаты и диалоги / Пер. с древнегреческого.- Сост. С. Аверинцева, вступ. статья А. Лосева, коммент. А. Столярова. – М.: „РИПОЛ КЛАССИК”, 1998. – 672 с.

4. Див. а) Научный коммунизм: Словарь / Александров В. В., Амвросов Е. А. и др.; Под ред. А. М. Румянцева.- 4-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983.- С. 305 – 307; б) Краткий политический словарь / Абаренков В. П., Аверкин А. Г., Агешин Ю. А. и др. Сост. и общ. ред. Л. А. Ониксова, Н. В. Шишлина.- 5-е изд., доп. – М.: Политиздат.- С. 418 – 419; в) Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989 – С. 624 и др.

5. **Бернштейн Э.** Проблемы социализма и задачи социал-демократии / / Антология мировой политической мысли. В 5 т. Нац. обществ.-научный фонд. Акад. полит наук. Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.

6. Словарь иностранных слов. – 9-е изд., испр.- М.: Рус. язык, 1982. – 608 с.

7. **Маркс К., Энгельс Ф.** Сочинения.

8. **Бурдье П.** Социология политики: пер. с фран. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко / М.: Socio – Logos, 1993.- 336 с.

9. **Пуланзас Н.** Политическая власть и социальные классы капиталистического государства // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Нац. обществ.- научный фонд. Акад. полит. наук. Т 2 - М.: Мысль, 1997.- 830 с.

10. Власть и политика.-2002.- 6 – 12 декабря – № 49 (142).